

ПОЧАТКИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ У ВИСВІТЛЕННІ НІМЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ «ТЕАТР ЄВРОПИ»

Коментар та примітки **о. Юрія Мицика, Сергія Павленка,**
переклад з німецької мови **Володимира Дятлова**

DOI: 10.58407/litopis.240104

© В. Дятлов, Ю. Мицик, С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1248>, <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>,
<https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

У публікації перекладу з німецької мови тексту викладу деяких сюжетів хроніки «Театр Європи», що виходила в 1634–1738 рр., ідеться про події 1687–1688 рр. Хроніст оповідає про зміну влади в 1687 р. в Гетьманщині, перші справи нового володаря булави І. Мазепи, похід вояк Кримського ханства на українські землі, що були під владою Польщі. Особливо цінними є повідомлення анонімого автора цих заміток про великі масштаби знайдених скарбів гетьмана Івана Самойловича.

Ключові слова: гетьман, Іван Мазепа, Іван Самойлович, ясир, зрада.

Фундаментальна (21 том!) хроніка «Театр Європи» («Theatrum Euroraeum» – далі – ТЕ) виходила друком у Франкфурті-на-Майні в 1634–1738 рр. Її видання здійснювалося видавцем і художником Матвієм (Маттеусом) Меріаном (1593–др. пол. XVII ст.) та його дітьми. Над цією хронікою, в якій описувалися події історії Європи XVII – першої третини XVIII ст., переважно військово-політичної, працював цілий колектив істориків, художників, типографів. Вона представляла собою ніби підшивку газет за кілька років, до того ж, багато ілюстровану (портрети, карти, види міст тощо). Якщо перші 10 томів писалися істориками Й. Абеліном, Флітнером, Орхеусом, Й. Лотіхом, Й. Шледером, В. Гейгером, то подальші створювались анонімними авторами. Повний комплект хроніки зберігся (не рахуючи Німеччини) у відділі стародруків бібліотек Ягеллонського університету, музею Чарторийських (Краків) та Львівського національного університету. Певне місце у видатній пам'ятці відводилося Україні. Цих сюжетів торкалися В. Липинський, Д. Дорошенко, М. Ковальський, Д. Наливайко¹. Один із авторів цієї публікації видав кілька праць про події першої пол. – сер. XVII ст. в описі «ТЕ»². Захистила зі згаданої теми кандидатську дисертацію Є. Літвіненко³. Однак українських сюжетів «ТЕ» з 1659 р. лише побіжно торкався Д. Наливайко у вищезгаданій статті. Між тим їхня кількість з 1660-х р. відчутно зростає. На цей час автори «ТЕ» відмовилися від суто хронологічного викладу подій та перейшли до більш продуманого тематико-хронологічного. Події з історії України вже не треба було шукати у величезних томах (кожен том має понад 1000 сторінок!), а під окремими рубриками, присвяченими історії Речі Посполитої та Московської держави.

В останній третині XVII ст. увага європейської громадськості була прикута до подій у Центрально-Східній Європі, де Османська імперія хотіла встановити свою гегемонію. Її вдалося зупинити внаслідок Віденської битви 12 вересня 1683 р.⁴, яка викликала цілу зливу хвалебних відгуків у тогочасній пресі, хроніках, літературних творах, листах тощо. Однак уповні значення цієї битви оцінили значно пізніше. У той час результати протиборства християнського та мусульманського світів були неясними, бо Османська імперія, спираючись на свого васала – Кримське ханство, прагнула взяти реванш за поразку. Якраз по-

¹ Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; Ковальський Н., Мьцьк Ю. Німецьке історичне сочинення «Theatrum Euroraeum» об визвольному русі українського народу в першій пол. XVII в. *Вопросы рабочего и национально-освободительного движения*. Днепропетровск, 1975. Вып. 2. С. 120–135; Наливайко Д. Україна др. пол. XVII ст. у західноєвропейських історико-літературних пам'ятниках. *Український історичний журнал*. 1972. № 1. С. 135.

² Мьцьк Ю. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вт. пол. XVI – сер. XVII в.). Днепропетровск, 1981. С. 20–23. Уривок про події Національно-визвольної війни українського народу сер. XVII ст. було видано у журналі «Жовтень», а передмову до неї написали в співавторстві з І. Свешніковим: Мицик Ю., Свешніков І. У світлі німецької хроніки. *Жовтень*. 1985. № 7. С. 83–91.

³ Літвіненко Є. Німецька хроніка «Theatrum Euroraeum» як джерело з історії України др. пол. XVII – поч. XVIII ст. і пам'ятка історіографії. Київ, 2012.

⁴ Дет. див.: Чухліб Т. Відень 1683. Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. Київ: Кліо, 2013.

діям др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XVII ст. було присвячено один із важливих сюжетів чергового (13-го) тому німецької хроніки «ТЄ», який надрукував Йоганн Герлін (Goerlin) у 1698 р.⁵ Про цей том і йтиметься в цій статті.

Автор (чи автори) 13-го тому, як і в попередніх, починаючи від 7-го, де висвітлювалися події сер. XVII ст., розбили текст на тематичні розділи, навіть подали іменний та географічний покажчики. Згадані події вміщені під розділом «Польські та московські військові дії» на стор. 299–302. Спочатку тут детально розповідається про потужний кримський ординців на Правобічну Україну, особливо Поділля, яке було тоді під владою Речі Посполитої. Згідно зі свідченнями «ТЄ», ординці тоді знищили понад 40 міст і сіл, а набрали понад 15 тис. ясиру, чимало з яких жорстоко повбивали по дорозі. Річ Посполита не змогла організувати ефективну відсіч, бо її збройні сили не були належно готовими, зокрема постраждали внаслідок хвороб. Усе ж частину ясиру вдалося відбити в серпні–вересні біля переправ через Дністер завдяки вмілим діям великого коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського. У невеликому підрозділі говориться про недалу спробу кримського хана Селім-Гірея I (панував у 1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704 рр.) добитися військової допомоги від персидського шаха⁶. Після цього ординцям і туркам було завдано відчутних поразок під Кам'янцем-Подільським, Монастирськими та Язлівцем (останні два містечка знаходяться в сучасній Тернопільській обл.). Не виключено, що хроніст описує тут наскок ординців 1688 р., який передав у своєму творі французький мемуарист Далерак (Божо)⁷. Генеральний суддя Сава Прокопович, будучи в той час у справах у Києві, доповів у Батурині про чутку, «что те неприятели бусурманы учинили туды незапный приход свой по побуждению самого того, хто тою державою обладает»⁸. Про наслідки цього вторгнення писав і Самовидець, мовляв, на Волині «орди ... шкоди починили за неосторожністю войск коронних»⁹. Літописець справедливо зауважив, що подібне трапилося лише тому, що на Лівобережжі завдяки продуманим діям І. Мазепи «полки повиходили і стояли по городах українних наготові», а влада Польщі просто проігнорувала передбачувані відплатні акції кримчан після подій 1687 р. і не вжила необхідних заходів для прикриття вразливих для нападів регіонів Речі Посполитої. Згідно з відомостями історика Олександра Брикнера, у результаті цього походу та інших (на Терек, Кабарду) у 1688 р. в неволю потрапило 60 тис. людей¹⁰. «Ми дізналися, – занотував у щоденник П. Гордон, – що нурадин-султан з великими силами білгородських і кримських татар напав на Волинь і Підляшшя й до самих Дубно, Олики, Бродів та передмість Львова захопив усіх людей, близько 60000 чоловік, з усім їхнім добром»¹¹. Можливо, ця цифра й перебільшена, але вона загалом підтверджує великі демографічні втрати для Волинського краю та Галичини.

Після цього «ТЄ» висвітлює події в Лівобічній Гетьманщині й розповідає про невдалий Перший Кримський похід (весна–літо 1687 р.). Те, що хроніст провину за невдачу походу цілком покладає на козаків і гетьмана Івана Самойловича, ясно свідчить, що в цьому випадку він покладався на джерела, створені в Московській державі. Причому володаря булави тут звинувачено в державній зраді на користь кримського хана, що є абсолютно неправильним. Замовчується і той факт, що сина Самойловича – чернігівського полковника Григорія – було страчено 21 (11) листопада 1687 р. Водночас «ТЄ» містить оригінальні свідчення про катування ексгетьмана. Подробиці, що його сікли різками, аби він зізнався в зраді, схоже, легендарні, оскільки про це не маємо ніякого підтвердження в джерелах.

⁵ «Theatri Europaei... (T. 13)... vom Jahr 1687 an bis 1691». Frankfurt am Mayn, 1698 (Das ist: Abermalige Außfuehrliche Fortsetzung Denck- und Merckwuerdigster Geschichten Welche ihrer gewoehnlichen Eintheilung nach an verschiedenen Orten durch EUROPA, Wie auch in denen uebrigen Welt-Theilen vom Jahr 1687 an bis 1691 sich begeben und zugetragen. Franckfurt am Mayn: gedruckt bey Johann Goerlin, Im Jahr MDCXCVIII. S. 299–302).

⁶ У 1666–1694 рр. шахом Ірану був Солейман Сефі.

⁷ У мемуарах французького дипломата де Божо зафіксовано такі відомості про цей прихід кримчан: «Інший набіг був у 1688 р. і газети йому приписали 100 тисяч душ. Він проліг через кордони Русі в бік від Львова на Броди та Волинь. Татари здійснювали напади на кавалерійські стоянки, шляхетські замки, укріплені мастки. Це дозволяє припускати, що татари привели з собою яничар, оскільки самі вони не призвичасні до такого роду війни й не мають подібних військових навичок. Проте, попри все, вони починають їх практикувати та застосовувати на наш манер. Щоправда, в цей набіг вони не змогли здолати жодного іншого міста, окрім єдиної військової стоянки, на яку вони напали, коли та була відкрита. Вони не зустрілися жодного разу під час усієї кампанії з гусарами великого литовського канцлера, окрім трьох або чотирьох хоругв з гвардії цього штандарту. Тож, цей набіг, про який було стільки галасу, спричинив спалення 25 сіл, що належали королю в околицях Золочева. Він втратив не більше 2000 селян, однак це далеко не 100000. (З мемуарів французького дипломата й авантюриста де Божо про 1670–1680-ті рр. Луяк Є. *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 148).

⁸ Лист до невідомого (1688 р., березня 11, Батурин). *Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. Т. 1. С. 131.

⁹ Літопис Самовидця / Вид. Я.Ф. Дзири. Київ: Наукова думка, 1971. С. 147.

¹⁰ Брикнер А. *Иллюстрированная история Петра Великого*. Санкт-Петербург: Издание П. Сойкина, 1902–1903. Т. 1. С. 87.

¹¹ Гордон П. *Дневник. 1684–1689 / Пер. с англ., статья и примечания Д. Федосова*. Москва: Наука, 2009. С. 165.

Виглядає абсурдно й звістка, що гетьман повів козаків у бік Смоленська. Це було навіть дуже далеко від місця на р. Коломак, де відбулася рада, на якій І. Мазепу поставили гетьманом. У повідомленні «ТЄ» зауважується, що «вільне місце гетьмана козаків було зайнято» ним. Справді, у цьому був натяк, що булава йому дісталася не зовсім справедливо¹². Повідомляється, що «він при вступі на цю поважну посаду доставив заарештовані коштовності Самойловича». Згідно із джерелами, на Коломацькій раді вирішено коштовності в екстремана конфіскувати та поділити порівну між Військом Запорозьким і московською владою. Після виборів нового гетьмана головний урядовець Московії Василь Голіцин направив у Гетьманщину ревізорів, які зробили облік майна, грошей, коштовностей І. Самойловича та його синів. «ТЄ» називає карколомну суму знайденого: «п'ять мільйонів райхсталерів і шістсот тисяч дукатів¹³ та інші золоті штуки». У перерахунку на основну валюту Гетьманщини це мало бути 21,2 млн. золотих (за 300–500 золотих можна було купити млин). Навряд чи ця цифра була достовірною та реальною, оскільки ревізори оперували зовсім іншими, набагато меншими показниками. Щоправда, вони за домовленістю з І. Мазепою «справедливо» поділили знайдене на користь гетьманців. Усе ж на Бендерській комісії 1709 р. старшини вели мову про розшукані мільйони золотих скарбів І. Самойловича та його рідних. Таким чином у «ТЄ» потрапив поголос від людей, які були більш-менш ознайомлені з тодішніми фінансовими реаліями Батурина. Навіть якщо вони й у 4 рази завищили показники приватного майна та військової скарбниці екстремана, все одно розмір конфіскованого вражає.

Генерал П. Гордон 7 грудня 1687 р. записав у щоденнику: «Майно колишнього гетьмана на 29000 рейхсталерів¹⁴ по указу відправлене в Москву, уже доставлено до Калуги»¹⁵. Думаємо, що поінформований високопосадовець Московії вказав правильну цифру вивезеного з Гетьманщини. А це ще раз підтверджує те, що Батурина, завдяки хабарям В. Голіцину та ревізорам, вдалося приховати від царів левову частку нагромаджених І. Самойловичем у військовій скарбниці коштів¹⁶.

У повідомленні хроніки повторюється чутка про арешт нового гетьмана, що поширювалася якийсь час у дипломатичних колах Москви.

Хроніст також зауважив про подарунки, які Мазепа дав запорожцям після обрання. Щоправда, він зазначив, що невдоволення запорозької старшини Мазепою було викликано тим, що вона, мовляв, поставлена Самойловичем. Тут автор плутає старшину Гетьманщини й Січі, оскільки на останню Самойлович не міг мати суттєвого впливу. Разом із тим, після обрання І. Мазепи гетьманом, справді в декількох городових полках, зокрема Чернігівському, козаки обурювалися тим, що Коломацька рада відбулася без їхньої участі. Тому з цих причин царі направили відповідну грамоту невдоволеним, аби вони не бунтували та підтримували нового гетьмана.

Отже, хроніка «Театр Європи» є важливим джерелом про ситуацію в Україні у 80-х рр. XVII ст. та прихід до влади нового гетьмана. Ураховуючи значну популярність цього видання в тогочасній Європі, можна сказати, що воно, по суті, уперше познайомило широку європейську громадськість з іменем нового гетьмана України – Івана Мазепи.

ІЗ НІМЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ «ТЕАТР ЄВРОПИ»

1687 р.

Польські з московськими та турецькі військові кампанії

... У Польщі без довгих очікувань, а одразу з виходом на зимові квартири й перебування його величності короля у Львові прийняли рішення не складати найближчим часом зброю, поки християни не доб'ються належної сатисфакції. Насамкінець вирішили серйозно обдумати всі питання наступної кампанії з папським нунцієм, імператором та венеціанським послом [с. 62].

Також з московитськими посланцями після завершення ратифікації трактату між Польщею та Московією, про що йшлося в попередній частині [12 том цього видання], сторінка 1039 й наступна, домовилися про проведення декількох зустрічей і до всього провести якнайшвидше військову раду, швидко улагодити інші моменти та справи, визначити й провести все належним чином за умов доброї довіри. Отже, московити продемонструва-

¹² Дет. про Коломацьку раду див.: Павленко С. Коломацька рада 25 липня 1687 р. та місце її проведення. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 128–140; Його ж. Іван Мазепа. Догетьманський період. Київ: Мистецтво, 2020. Розділи: «Головний організатор змови», «Перший Кримський похід», «Чолобитна старшини», «Легенда про хабар на гетьманство».

¹³ Дукат = 8 (7) золотих.

¹⁴ Рейхсталер мав тоді, мабуть, дещо вищий курс, ніж звичайний талер (3 золотих), тобто десь 3,4 золотого. Це загалом (29000×3,4) складало 98600 золотих.

¹⁵ Гордон П. *Дневник*. 1684–1689. С. 160.

¹⁶ Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 36–46.

ли неабияку дружбу й обіцяли не тільки потім долучити до польської армії корпус своїх людей, а й влаштувати диверсії на Чорному морі та в Криму, так що виникла надія зібрати сили в 300 тисяч. Вірогідно, щоб звести нанівець усе те, що було обіцяно, Самойлович разом з деякими своїми прибічниками таємно конспірував з ханом і тими татарами. Крім того, багато інших добрих задумів, які б могли бути проведені проти споконвічного ворога, були тихо за спиною зруйновані. Він відправив туди своїх [людей], щоб вони об'єдналися з татарами й не визнавали більше царя за свого найвищого володаря, а самі були б вільним народом. Однак, оскільки і з польського, і з московського боків з цими козаками добре попрацювали, вони відмовилися від такого злого наміру, до того ж король Польщі поставився до них з великою шанобою й дав надію, що не тільки одного зі своїх князів представлятиме до генерала, а й у всьому вони матимуть люб'язне ставлення до них і будуть повністю інтегровані в республіку. Наскільки такі речі для них мали дію й вони почали дотримуватися добрих думок, свідчить те, що Самойловича й тих заколотників узяли під арешт, і вони не тільки залишилися під московитською вірою, а й за наказом царя (який до всього задобрив їх великою сумою грошей) пообіцяли повернути зброю проти турок і татар. Аби запевнити його й продемонструвати свою ворожість проти татар, вони всіх татар, що були в них у полоні, убили в присутності царської депутації. Між тим у всьому відчувалося, що руські ставляться до цієї війни дуже серйозно, московитські посланці у Львові отримали наказ звернутися до імператорського двору й отримати імператорське побажання про те, де, як і яким чином напасти на татар. Ураховуючи, що наміри короля були спрямовані на те, щоб ще раз здійснити похід в Угорщину й об'єднати свою зброю з німцями, то в присутності послів, уже зовсім перед їхнім від'їздом, їм було доведено на мапі те, що згаданий король власною персоною з великою армією відправиться до імператорської армії в Угорщині, а частина московитської піхоти об'єднається з польськими загонами так, щоб із залученням козаків забезпечити всю Україну й Подолію, а також одразу блокувати фортецю Кам'янець; крім того, велика частина московитів разом із калмиками повинна напасти на татарського хана в його землях. Такі плани з детальними пропозиціями для царя були доставлені послам. Вони також були передані черемиському єпископу, якого було визначено як посла до Відня, Рима і Венеції з тим, щоб рівним чином їх доставити до вказаних місць.

Оскільки татарський хан через своїх послів не отримав від Польської Корони ніякої задовільної для нього відповіді, що було передбачено у вказаній вище частині [с. 1041], він покликав до себе своїх синів із Буджака й Білгорода і разом з ними вирішив зібрати докупи всі сили своєї імперії й упередити захист власної країни від очікуваного московитського нападу. У посланні до великого турецького султана він дав зрозуміти, що за таких обставин змушений буде готувати своїх воєв'ядів для власного майбутнього наступу, і що нещодавно відправлені для нього від Порти регалії та гроші були відібрані дніпровськими козаками. Далі нічого особливого не відбулося, крім того, що польський двір зазнав декілька поразок від татар-липок, що вийшли із Кам'янця. У відповідь було влаштовано декілька невеликих кампаній, під час яких вони несподівано напали під Снятиним й багато там порубали, а більшість узяли в полон до Львова.

1688

Польські й московські військові дії

«... [с. 299] Операції в Угорщині й на кордонах з іншими країнами, про що тут вже йшлося, були вдалимими, оскільки не мали сильного опору або сильної протидії з боку польських і московитських сил. До того ж, невдовзі після сейму, що відбувся в Гродно, зазвучали сумні відлуння для всієї Польщі, бо татари пройшли наскрізь через Україну та Подолію, і тими обома провінціями повністю оволоділи й завдали їм невимовної шкоди; вони там не лише понад 40 сіл і міст вщент спалили, але й понад п'ятнадцять тисяч людей захопили й повели в полон. Через те, що дороги були важкими, бідних полонених не могли швидко вивести, більшість із них порубали. Так що шляхи були всюди вкриті вбитими. Це нещастя стосувалося не лише простих селян, а й поважної, заможної шляхти. Значною мірою цей напад ніхто не передбачав, і, до того ж, повністю всі були безпечні й для протидії ніхто не зміг зібрати всі сили в один кулак. А польська армія й без того була дуже слабка й через хвороби зменшилася наполовину, а загони гусарів, які склались із найбільш шляхетних людей, за подібної okazji що найкраще зробили, так це забезпечили себе на зиму [с. 300].

Ворожі грабіжницькі орди, що в шість разів були сильнішими, під командуванням калги-солтана йшли без татар-липок, які вирушили із Кам'янця до Буджака. Із тих полонених, з яких 7 були в гарній формі й найбільш витривалі, вони захопили одну поважну жінку з трьома дівчатами, одній з яких, що сховалася за кущем, ці варвари відрубали руку. Іншу поважну жінку, яка тиждень лежала хвора, вони кинули на воза разом з ліжком, а

дитя на печі вбили. Крім того, жінку після цього покинули, і вона померла в холодну погоду на морозі.

Татарський хан просить допомоги в Персії

Коли ці зухвалі розбійники наважилися вторгнутися в це королівство, то в них не було ніякого планування, вони керувалися лише пустою відчайдушністю. За таких умов татарський хан направив свого посланця до короля Персії й запросив потужної допомоги для того, щоб установити магометанське віросповідання в Європі, оскільки він боявся, що московити стануть сильнішими за нього й можуть захопити деякі країни. Однак від короля Персії він отримав відповідь, що той відповідно до даної ним клятви має твердо тримати в мирі оттоманські землі в Азії, а також він має там за всім стежити й не може залишити таку позицію, крім того, не може надати допомоги ні туркам, ні татарам, оскільки сам веде війну з королем Індії, син якого відвернувся від батька й влаштував втечу для того, щоб знайти перський захист, однак був узятий в полон на морі арабами, а той [король] послав 60 тисяч індійських озброєних людей, які б могли повернути його силоміць.

Татарський конвой до Кам'янця розбито

Згадану вище шкоду певним чином вдалося реваншувати тим, що великий гетьман, коли чекали прибуття нурадин-солтана з татарським конвоем і провіантом до Кам'янця, набрався мужності, незважаючи на те, що армія була ще слабкою, у день святого Іоанна вирушив від Устя (Ufcia) (*село Кам'янець-Подільського району – прим. упорядників*), й організував докупи всі сили й загопи та відправився до генерального табору під Язловець на Монастириська. Звідти він невдовзі повернувся далі й зустрів нарешті 5 липня частину конвою з провіантом, який через великий паводок, що тоді стався, ніяк не міг легко переправитися через Дністер, то переправлялися човнами та іншими невеликими плавними засобами. Декілька сотень міцних селян, які проживали навколо Кам'янця й підробляли там, отримуючи платню за свою працю, усіх убито. Через це надовго виникло невдоволення й образа на поляків – сталося це тоді, коли турки згодом отримали в Кам'янці відомості про цю акцію. Потім туди було послано три сотні яничар, які хоробро оборонялися, однак, незважаючи на це, більшість із них було порубано, а решту взято в полон. Усе, що внаслідок цього згодом потрапило до польських рук, складено на вози. Двадцять возів відбули звідти й були доставлені через Кам'янець, хоча і з великими втратами, а решта провіанту залишилася у татар, оскільки нижче по Дністру не можна було переправитися, та й додалася ще й негода. Коли нурадин-солтан зрозумів, що провіант, відправлений на Кам'янець, переважно дістався полякам, він наказав привезені харчі здебільшого переправляти через Дунай і, до того ж, додав ще велику кількість татар для того, щоб доставити згадані вантажі.

Після прибуття такого підкріплення польський гетьман об'єднав своїх людей з коронною армією та відправив під Кам'янець. Так що 30 липня вони закріпилися на тому місці, де стояли рік тому. Поляки і кам'янчани часто конфліктували один з одним у той час, коли перші увесь урожай під фортецею повністю пошкодили й забрали. Місцеві ж послали до нурадина-солтана, щоб він швидше вийшов, аби зійтися з поляками в битву, яку вони мали 8 і 18 серпня з ордою в 60 тисяч на Дністрі. При цьому там було десять тисяч кримських татар, і вони напали на польський табір усією навалюю й билися там декілька годин – 600 поляків було поранено, а 40 вбито. Унаслідок цього польська армія почала відступати, ворогові вдалося вистояти проти неї й повсякчас спробувати наступати. 19 і 29 армія відступила ще далі. Однак, оскільки ворог влаштував міни, він не забажав наступати далі й нурадин сам повернув з усіма силами до Ленцинська (Lenzinsky) для того, щоб оволодіти замком каштеляна Вірлума, де перебував литовський гетьман з півтора тисячами людей та обозом, які повинні були піти на допомогу [с. 301]. Оскільки ворог там напав з усіма силами та вступив у жорстоку битву, він захопив більшу частину обозу й провіанту, при цій акції князь Любовицький, який хотів захистити торговців, разом з його тридцятьма людьми загинув. Для нурадина ця обставина була вигідною тим, що він у результаті цієї битви доставив до Кам'янця 1500 возів з провіантом і після цього повернувся назад до Криму. Після цієї акції, що мала наслідком повне спустошення, польська армія отримала важку зброю та амуніцію, ще й у великій кількості, що були доставлені зі Львова; після цього вони за Язловцем під Sturpover повернули назад і там облаштували зимові квартири. Але спостерігалася нестача провіанту та фуражу, через що багато людей і коней падало, а більша частина армії, не чекаючи розподілу квартир, поверталася до своїх домів; саме тоді, коли гетьман наказав людям дуже спішно стати на вказані квартири, отримали звістку, що нурадин-солтан прибув до Криму, а татарський хан з великими силами дійшов до Буджаку для того, щоб з настанням морозів влаштувати напад. Однак несподівана дощова погода переплутала його наміри, а потім, коли він почув, що запорозькі коза-

ки на нього напали, то з усією своєю навалою дуже спішно звідти повернув назад, так що тепер він не міг вчинити нічого ворожого проти Польщі.

Події в Москві

Щодо Москви, то їхній цар проявив палку активність не лише при імператорському дворі, а й в Іспанії та всюди, де він мав своїх посланців. Однак на дрімливість альянсу вказувало те, що в минулому поході нічого не було влаштовано, через що польський посланець у Москві висловив велике обурення, особливо тим, що не оволоділи тим коридором, через який турки і татари, зазвичай, завдавали багато шкоди польським підданам, до того ж, туди за [землі] дніпровських козаків нічого не було відправлено, так що вони зібрали до Криму лише один дивізіон. Як тільки царю все це стало зрозуміле, то вирішили не лише послати велику армію під командуванням добрих офіцерів до татарських кордонів, а й побудувати потужне укріплення на річці Самара (*Богородицька фортеця*, суч. м. *Новомосковськ* – прим. упорядників) і там передбачити достатній гарнізон для того, щоб татар тримати за парканом. Як тільки було прийнято рішення щодо розриву між давніми ворогами, то поміж військовими начальниками почалися тяжкі чвари: одна частина влаштовувала компромати за спиною інших проти тих, хто мав кращі думки, і така плутанина чимало затримувала підготовку військової експедиції, і московити самі вирішили, що вони таємно досягнуть з турками порозуміння. Такі наміри стали ще сильнішими, коли московитська армія несподівано повернула назад.

Козаки є причиною того, що Москва цього року нічого не влаштовувала

Те, що так мало було влаштовано, єдиною причиною стали козаки, оскільки вони непрофесійно супроводжували армію, повели її так, що завели в голу, суху пустелю, де люди та скотина дуже ослабли й багато тисяч людей було зловмисно покладено жертвами в такій бійні. За це їхнього гетьмана Самойловича, який вивів свою армію в бік Смоленська, у кайданах і ланцюгах відправили до столиці й там покарали різками (великі різки, сильно варені в молоці для того, щоб вони залишали після себе сильні смужки). Влаштовував екекуцію кат і, незважаючи на те, що в зловмисника була гола спина, кат-екзекутор піднімав дуже високо догори руку над бідним і тримав її, поки інший кат з кожною наступною смужкою вимагав пощади або зізнання).

Відсторонення їхнього гетьмана

Усе наступне слідує з визнань під примусом про те, що він один-єдиний винен у тому, що московитська армія постраждала в минулу кампанію, оскільки він усі задумані наміри видавав ворогу, безпосередньо хану, з яким підтримував постійне листування, так що не тільки увесь провіант, який армія доставила із Москви, попав до рук ворога, а також через татарські загони зазнали великих втрат усі полки московитів, які він, Самойлович, мав можливості змусити відступити. На підставі отриманих зізнань його син разом з іншими старшинами зазнали покарання. Однак, оскільки він не зміг нічого додати до виправдання своєї та батькової зради про те, що без його відома з Коронаю Польською було укладено трактат і союз, так що вони краще, ніж старшини з армії, мали знати про це. Оскільки від них ніякої відповіді не було, то їх не звільнили із в'язниці, а й далі продовжували тримати під суворим арештом і влаштовували проти них жорстоке слідство.

Мазепа стає козацьким гетьманом

Вільне місце гетьмана козаків було зайнято Мазепою, який при вступі на цю поважну посаду доставив заарештовані коштовності Самойловича: п'ять мільйонів телярів і шістсот тисяч дукатів та інші золоті штуки; він із самого початку дуже сильно укріпив усі гетьманські установи, також наказав оволодіти всіма проходами, всюди, де б через них орди не нападали, або могли пробитися до Москви, а також кращих із козаків відправив до Криму, щоб вони там нападали на хана й руйнувати його землі [с. 302].

Звинувачення в зраді. Однак на свою посаду він отримує згоду

Однак усе ж козаки не зовсім були прихильні до нього, зважаючи на те, що він пришов із Польщі, і звинуватили його в зраді царю, через що його також відправили до столиці ув'язненим. Однак там він відповідав таким чином, що царем його знову було призначено, дозволено й підтверджено на посаді гетьмана. Оскільки він був уже свідомий того, що немає нічого кращого, аби завоювати прихильність своїх підданих, як прив'язати їх до себе грошима, то й відправив запорозьким козакам сто возів провіанту та 40 тисяч дукатів, котрі вони хоча й прийняли, але при прийнятті не знайшли нічого іншого, як сказати: «Хто ж це зробив Мазепу гетьманом?» Між іншим, вони ще не один раз дякували йо-

му за подарунки. Те, що відчувалося дуже мало милості до їхнього гетьмана, обумовлено тим, що їхні старшини були свого часу поставлені Самойловичем.

Покарання Самойловича

Натомість останньому після слідства в зраді й відсторонення було винесено вирок: відправити довічно до Сибіру. І все ж очікували на подальше виправдання його московським двором, який тоді розбирався в цій заплутаній справі.

Однак згаданий козацький гетьман Мазепа спочатку пішов у липні місяці в похід і направився до річки Самара для того, щоб забезпечити засіки для оборони проти татар, і наказав там терміново побудувати фортеці. У серпні він із цим справився й там сильно укріпився та повністю забезпечив усім необхідним, а після цього за відсутності нових ворожих нападів пішов знову на квартири. Однак, коли запорозькі козаки дізналися, що татарський хан з ордою вирушив із Криму і став у Буджаку для того, щоб, коли замерзне вода, напасти на Польщу, то вони всіма силами пішли на Перекоп і там напали на велике місто Очаків, зайняте турками, тих побили, місто сплюндрували, а після цього спалили, потім пішли далі й багато укріплень і сіл перетворили в попіл та з великою здобиччю повернулися назад ...

References

Chukhlib, T. (2013). Viden 1683. Ukraina-Rus u bytvi za «zolote yabluko» Yevropy [Vienna 1683. Ukraine-Russia in the battle for the «golden apple» of Europe]. Kyiv, Ukraine.

Litvinenko, Ye. (2012). Nimetska khronika «Theatrum Europaeum» yak dzherelo z istorii Ukrainy dr. pol. XVII – poch. XVIII st. i pamiatka istoriohrafii [German chronicle «Theatrum Europaeum» as a source of the history of Ukraine in the second half of the 17th – the early 18th c. and a monument of historiography]. Kyiv, Ukraine.

Luniak, Ye. (2013). Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv: khrestomatiia [Cossack Ukraine of the 16th–18th c. in the eyes of French contemporaries: a course book]. Nizhyn, Ukraine.

Pavlenko, S. (2020). Ivan Mazepa. Dohetmanskyi period [Ivan Mazepa. The pre-Hetman period]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2020). Kolomatska rada 25 lypnia 1687 r. ta mistse yii provedennia [Kolomatska Rada on 25 July 1687 and the place of its conduction]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 128–140.

Pavlenko, S. Hetman Ivan Mazepa. Pershe piatyrichchia pravlinnia [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of his reign]. Kyiv, Ukraine.

Stanislavskiy, V. (Ed.). (2002). Lysty Ivana Mazepy. 1687–1691. Lyst do nevidomoho (1688 r., bereznia 11, Baturyn) [Letters of Ivan Mazepa. 1687–1691. Letter to an unknown person (1688, 11 March, Baturyn)]. Kyiv, Ukraine.

Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, Україна).

Dyatlov Volodymyr – doctor of historical sciences, professor of the T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetman Polubotok Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: diatlovvladi@gmail.com

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

**THE BEGINNINGS OF IVAN MAZEPA'S HETMANATE
IN THE COVERAGE OF THE GERMAN CHRONICLE "THEATRE OF EUROPE"
(Commentary by Yuriy Mytsyk, Serhiy Pavlenko,
translation from German by Volodymyr Dyatlov)**

The publication of the German translation of the text of the presentation of some subjects of chronicle «Theatre of Europe», published in 1634–1738, deals with the events of 1687–1688. The chronicler tells about the change of power in 1687 in the Hetmanate, first affairs of the new owner of the mace I. Mazepa, the campaign of the Crimean Khanate soldiers to the Ukrainian lands under Polish rule. Particularly valuable are the reports of the anonymous author of these notes on the large scale of the treasures found by Hetman Ivan Samoilovych.

Key words: hetman, Ivan Mazepa, Ivan Samoilovych, yasir, betrayal.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дятлов, В., Мицик, Ю., Павленко, С. Початки гетьманування Івана Мазепи у висвітленні німецької хроніки «Театр Європи». *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 39–46. DOI: 10.58407/litopis.240104.

Цитування за стандартом APA

Dyatlov, V., Mytsyk, Yu., Pavlenko, S. (2024). Pochatky hetmanuvannia Ivana Mazepy u vysvitlenni nimetskoï khroniky «Teatr Yevropy» [The beginnings of Ivan Mazepa's Hetmanate in the coverage of the German chronicle "Theatre of Europe"]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 39–46. DOI: 10.58407/litopis.240104.

